

Compatibility Types of Different Policies in Iran's Criminal Legal System

Seyyed Hossein Hosseini¹, Amin Hajivand², Amin Alizadeh³

1. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

*Corresponding Author: Email: shosseini@um.ac.ir

2. PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: am.hajivand@mail.um.ac.ir

3. M.A Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Sciences, Tehran Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: Amin.alizadeh@srbiau.ac.ir

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.433208.2536

Received:
10 November 2023

Accepted:
14 January 2024

Published:
4 January 2025

ABSTRACT

By studying Iran's criminal policy and its developments, we realize the fact that the criminal legislator has used two strategies at any time: the first strategy is related to Sharia standards and the second strategy is related to governmental or customary standards. Despite being aware of the differences, the legislator has always considered these two strategies as integral principles of criminal policy. This research with descriptive-analytical method has achieved the important fact that these two strategies were present in all legislative periods from General Penal Act 1304 to Islamic Act Code 1392 and only the share of each has changed. Apparently, these two strategies are competing with each other, but in fact, despite the differences, the common point that can be seen in the legislative process is the preservation of both strategies, which is a legislative phenomenon, and

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

the legislator can achieve greater compromise and homogenization by resolving the conflicts and harmonizing the above two strategies.

Keywords: Criminal Policy Strategies, Strategy Related to Shariah Standards, Strategy Related to Governmental Standards, Homogenization of Species, History of General Criminal Law Developments.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Seyyed Hossein Hosseini: Data Curation, Visualization, Supervision, Project Administration.

Amin Hajivand: Validation, Formal Analysis, Resources, Writing - Review & Editing.

Amin Alizadeh: Conceptualization, Methodology, Investigation, Writing - Original Draft.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Hosseini, Seyyed Hossein, Amin Hajivand & Amin Alizadeh. "Compatibility Types of Different Policies in Iran's Criminal Legal System". *Journal of Legal Research*, 23, no. 60 (January 4, 2025), 421-446.

Extended Abstract

One of the important and key topics in criminal policymaking is criminal legislative strategies. It is very important to understand these strategies, which are mainly discussed in general criminal law discussions. Obviously, when the strategy consists of different types, the complexity of the criminal policy is evident because there is always no coordination between the types. The phenomenon of globalization of law and more technically "criminal law" has changed the lawmaker's criminal policy. These developments can be seen from the beginning of Iran's criminal legislation experience until today. Different strategies may have incompatibilities with each other and the reason for this is the different bases of these strategies. Despite the fact that at first it seems that the assumption of accepting opposing strategies in the criminal system is not possible; There is another assumption and that is to bring the strategies together by using specific legal tactics.

With regard to the above, some questions arise in the mind:

- How many types of Iran's criminal policy strategies are there?
- What are the manifestations of each of the criminal policy strategies in the book of general penal law (as an exhibition of criminal legislation tactics)?
- Despite the difference in strategies, what is their common point?
- How is homogenization and compatibility between strategic species possible?

The answers to the above questions are effective in achieving the goal of identifying different types of strategies and their points of difference and commonality and the feasibility of homogenizing the strategic types of Iran's criminal policy. Therefore, this research will introduce the strategy related to standards and the strategy related to governmental and customary standards and their legislative effects with a descriptive-analytical method and will examine the possibility of homogenization of these two types of strategies.

The criminal legislator has used two strategies at any stage of legislation: the first strategy is related to Sharia standards and the second strategy is related to governmental or customary standards and despite being aware of fundamental differences and differences, these two strategies are always part of the inseparable principles of politics. considered criminal.

For the first time, the Islamic Penal Code foresees four types of general articles, and this number of articles is in conflict with their basis and requirements. The philosophy of general materials and the most important basis for their prediction, as mentioned earlier, is the community of commonalities and the definite value of standards and principles. The abundance of public materials shows that we are faced with a wandering criminal policy. The

provisions of general articles have a general and wide scope. When in the four books of the Islamic Penal Code, four sections of general articles are presented, it means that the legislator's imagination is expanded. While such expansion is non-technical; Because the meaning of the generality and the wideness of the general materials is the discussion of the applicability, not their multiplicity.

The multiplicity of general materials means that there is no single section that is the generality of four books. Logically, when general materials are mentioned in four books, it means that according to the legislator, each of these books has special general materials that cannot be used in other books. The real meaning of general articles is that the criminal law has a section called general articles that can be used in other books of the criminal law. However, in the Islamic Penal Code, we see the multiplicity of general articles, and the reason for that is adherence to two customary and Shari'a approaches in criminal legislation. According to their history, criminal legislations before the revolution had a customary approach. In this era, the Shari'i color was the exception and the principle over the customary approach.

Iran's criminal policy maker has always paid attention to these two strategies and only the share of these two has changed. So the difference is in the share of strategies and the point of commonality is in maintaining them. These two strategies are not enemies of each other, but in appearance they are competitors. But in itself, the criminal lawmaker maintains either Sharia strategy or customary strategy. Sometimes the interaction is plural and sometimes they are a part. With the passage of time, these two strategies can join together in favor of species complementarity and become "homogenized" in the original phrase.

Iran's criminal policy is the result of the interaction of these two strategies and it is like a circle whose focus is the criminal policy and the surrounding of these two strategies, the common point of which is the formation of the criminal policy. The criminal policy also legislates with the aim of maintaining two strategies at any point in time, and the criminal legislator can take an important step towards homogenization between the two strategies by minimizing the differences between the two strategies. Also, the rule of the customary or governmental strategy is certain when there is a customary or governmental root in the legislation, and the strategy should not overcome the customary strategy.

گونه‌های سازگاری راهبردهای متفاوت در نظام تقنینی کیفری ایران

سیدحسین حسینی^{۱*}، امین حاجی‌وند^۲، امین علی‌زاده^۳

۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

*نویسنده مسئول: shosseini@um.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

am.hajivand@mail.um.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران.

amin.alizadeh@srbiau.ac.ir

چکیده:

با مطالعه سیاست کیفری ایران و تحولات آن به این واقعیت پی می‌بریم که قانون‌گذار کیفری در هر برهه‌ای از دو راهبرد استفاده کرده است؛ راهبرد نخست مرتبط با موازین شرعی و راهبرد دوم مرتبط با موازین حکومتی یا عرفی است و علی‌رغم آگاهی از افتراق‌ها و تفاوت‌های بنیادین، این دو راهبرد را همواره جزء اصول لاینفک سیاست کیفری تلقی نموده است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی بدین مهم دست یافته که این دو راهبرد در تمامی برهه‌های قانون‌گذاری از قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ تا قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ وجود داشته و تنها سهم هرکدام تغییر کرده است. ظاهراً این دو راهبرد رقیب همدیگر هستند، اما در واقع علی‌رغم تفاوت‌ها، نقطه اشتراکی که در سیر تقنینی مشاهده می‌گردد، حفظ هر دو راهبرد بوده که پدیده قانون‌گذاری است و قانون‌گذار می‌تواند با رفع تعارض‌ها و هماهنگ‌سازی دو راهبرد فوق به سازش بیشتر و همگن‌سازی آنها دست یابد.

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.433208.2536

تاریخ دریافت:

۱۹ آبان ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۲۴ دی ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ دی ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

راهبردهای سیاست کیفری، راهبرد مرتبط با موازین شرعی، راهبرد مرتبط با موازین حکومتی، همگن سازی گونه‌ها، تاریخ تحولات حقوق کیفری عمومی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سیدحسین حسینی: نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه. امین حاجی‌وند: اعتبارسنجی، تحلیل، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش. امین علی‌زاده: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحقیق و بررسی، نوشتن - پیش‌نویس اصلی.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

حسینی، سیدحسین، امین حاجی‌وند و امین علی‌زاده. «گونه‌های سازگاری راهبردهای متفاوت در نظام تقنینی کیفری ایران». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۳، ش. ۶۰ (۱۵ دی ۱۴۰۳)، ۴۲۱-۴۴۶.

مقدمه و بیان مسئله

با نگاه به سیر تحولات قانون‌گذاری در کشورهای مختلف، شاهد اصلاح قوانین در کشورهای اسلامی از قرن نوزدهم به بعد هستیم. این اصلاحات از یک سو یک علت عمده جهانی و از سوی دیگر علتی بومی داشت. پیدایش شکل خاصی از دولت‌سازی با عنوان «دولت - ملت» به معنای دقیق کلمه و استقرار دیوان‌سالاری متمرکز، کشورها را نیازمند نظام‌های نوین حقوقی و به‌ویژه نظام نوینی از عدالت کیفری می‌نمود.^۱ نظام حقوقی ایران نیز متأثر از این مقوله برای جهانی شدن و هم‌سویی با نظام‌های حقوق کیفری معاصر اقدام کرد. در دوره بعد از انقلاب اسلامی نیز علی‌رغم تحولات تقنینی به نفع راهبردهای مرتبط با موازین شرعی، راهبردهای دیگر نیز در جایگاه‌های خود بیان گردید.

بحث از سیاست‌گذاری کیفری که یکی از مقوله‌های سیاست‌گذاری عمومی است، به‌واسطه ماهیت میان‌رشته‌ای و چندرشته‌ای دانش سیاست‌گذاری عمومی، موجد یافته‌های برآیندی درخور توجه است.^۲ نگاه جامع و نظام‌مند سیاست‌گذاری عمومی موجب گردیده که سیاست کیفری به‌عنوان یک جزء از مجموعه سیاست‌های به‌کاررفته در یک نظام سیاسی مورد توجه قرار گیرد.^۳

یکی از مطالب مهم و کلیدی در سیاست‌گذاری کیفری، راهبردهای تقنینی کیفری است. درک این راهبردها که اغلب در مباحث حقوق کیفری عمومی مطرح می‌شود، از اهمیت بسزایی برخوردار است. بدیهی است زمانی که راهبرد از گونه‌های مختلفی تشکیل می‌گردد، پیچیدگی سیاست کیفری از جهت اینکه بین گونه‌ها همواره هماهنگی وجود ندارد، هویدا می‌شود. پدیده جهانی شدن حقوق و به‌صورت فنی‌تر «حقوق کیفری»، سیاست کیفری قانون‌گذار را متحول نموده است. این تحولات از ابتدای تجربه قانون‌گذاری کیفری ایران تا به امروز به چشم می‌خورد. راهبردهای متفاوت ممکن است با هم ناسازگاری‌هایی داشته باشند و دلیل این امر نیز مبانی متفاوت این راهبردها است. علی‌رغم اینکه در ابتدا به نظر می‌رسد فرض پذیرش راهبردهای معارض در نظام کیفری ممکن نیست، فرض دیگری وجود دارد و آن نزدیک‌سازی راهبردها از طریق به‌کارگیری شیوه‌های خاص حقوقی است.

با عنایت به مطالب پیش‌گفته سؤالاتی در ذهن ایجاد می‌شود:

- راهبردهای سیاست کیفری ایران دارای چند گونه است؟

۱. پیتر رودلف، جرم و مجازات در حقوق اسلام، ترجمه عبدالرضا جوان جعفری و محمدجواد ساداتی (مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۹)، ۱۵۷.

۲. حمیدرضا ملک‌محمدی، «بررسی تأثیرات سیاست اجتماعی بر پدیده جرم»، سیاست‌گذاری عمومی، ۳، ۳ (۱۳۹۶)، ۱۸۰.

۳. عباس شیری، «سیاست‌گذاری جنایی از کنترل درونی تا کنترل بیرونی جرم»، سیاست‌گذاری عمومی، ۴، ۳ (۱۳۹۷)، ۱۱۹.

- هرکدام از راهبردهای سیاست کیفری از چه جلوه‌هایی در کتاب کلیات قانون مجازات (به‌عنوان نمایشگاه شیوه‌های قانون‌گذاری کیفری) برخوردارند؟
 - علی‌رغم افتراق راهبردها، نقطه اشتراک آنها چیست؟
 - همگن‌سازی و سازش‌پذیری میان گونه‌های راهبردی چگونه امکان‌پذیر است؟

پاسخ به سؤالات فوق در دست یافتن به هدف شناسایی گونه‌های مختلف راهبردها و نقاط افتراق و اشتراک آنها و امکان‌سنجی همگن‌سازی گونه‌های راهبردی سیاست کیفری ایران مؤثر است. بدین جهت این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به معرفی راهبرد مرتبط با موازین شرعی و راهبرد مرتبط با موازین حکومتی و عرفی و جلوه‌های تقنینی آنها خواهد پرداخت و امکان همگن‌سازی این دو نوع راهبرد را مورد بررسی قرار خواهد داد.

۱- گونه‌شناسی راهبردها در زمینه نگارش مواد عمومی حقوق کیفری

قانون مجازات اسلامی برای اولین بار چهار گونه مواد عمومی پیش‌بینی نموده که این تعداد مواد با مبنا و اقتضای آنها در تعارض است. فلسفه مواد عمومی و مهم‌ترین مبنای پیش‌بینی آنها، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، اجتماع مشترکات و قدر متیقن موازین و اصول است. تعدد مواد عمومی نشان می‌دهد که ما با یک سیاست کیفری سرگردان مواجه هستیم. مفاد مواد عمومی قلمرویی عام و وسیع دارند. زمانی که در چهار کتاب قانون مجازات اسلامی، چهار بخش مواد عمومی مطرح می‌شود، یعنی به خیال مقنن وسعت داده می‌شود. در حالی که این‌گونه وسعت دادن غیرفنی است؛ چراکه منظور از عام بودن و وسیع بودن مواد عمومی بحث قابلیت تسری است نه تعدد آنها. تعدد مواد عمومی بدین معنا است که بخش واحدی که عمومات چهار کتاب باشد، وجود ندارد. به لحاظ منطقی وقتی در چهار کتاب مواد عمومی مطرح می‌شود، یعنی از نظر مقنن هریک از این کتاب‌ها مواد عمومی خاصی دارند که در دیگر کتاب‌ها قابل استفاده نیست. معنای واقعی مواد عمومی عبارت است از اینکه قانون‌جزایی یک بخش به نام مواد عمومی دارد که در سایر کتاب‌های قانون‌جزایی قابل استفاده خواهد بود؛ اما در قانون مجازات اسلامی شاهد تعدد مواد عمومی هستیم و علت آن پابندی به دو رویکرد عرفی و شرعی در قانون‌گذاری کیفری است. قانون‌گذاری‌های کیفری قبل از انقلاب با توجه به سابقه‌ای که دارند، دارای رویکرد عرفی بودند. در این دوران صبغه شرعی استثنا و اصل بر رویکرد عرفی بود؛ اما در قانون‌گذاری‌های کیفری بعد از انقلاب شاهد جابه‌جایی این رویکردها هستیم، به نحوی که رویکرد عرفی استثنا و رویکرد شرعی

به‌عنوان اصل مطرح است.^۴

در قانون مجازات عمومی سال ۱۳۵۲ و رویه‌های قضایی حاکم بر نظام حقوقی ایران قبل از انقلاب، رویکرد شرعی ضعیف شده بود. تعارض رویکرد عرفی و شرعی طبیعی است؛ چراکه رویکرد عرفی یک سری اصول دارد و رویکرد شرعی هم واجد اصول خاصی است و لزوماً این اصول بر هم منطبق نیست. تعدد مواد عمومی در بخش حدود، قصاص و دیات به‌صورت جداگانه، وفاداری قانون‌گذار به رویکرد شرعی را نشان می‌دهد و اینکه قواعد عمومی تعزیرات در مواردی متفاوت از حدود است، اما توجه قانون‌گذار به واژه عمومی خودش رویکرد عرفی را نشان می‌دهد، چراکه اگر به سابقه مواد عمومی توجه داشته باشیم به قبل از انقلاب و حتی به نظام حقوقی فرانسه بازمی‌گردد. سازش‌پذیری دو رویکرد عرفی و شرعی باید در این بخش به‌صورت حذف مواد عمومی کتاب‌های حدود و قصاص و دیات باشد؛ چراکه مواد عمومی نویسی قانون برگرفته از راهبرد عرفی یا حکومتی است نه رویکرد شرعی.

۲- تاکتیک‌های سیاست کیفری در قبال اصول کلی حقوق کیفری

در این گفتار به بررسی گونه‌های همکاری دو راهبرد مرتبط با موازین حکومتی و راهبرد شرعی در قبال اصول کلی خواهیم پرداخت.

۲-۱- راهبردها در قبال اصل قانونی بودن جرم و مجازات

یکی از مهم‌ترین اصول شناخته‌شده حقوق کیفری، اصل قانونی بودن جرم و مجازات است که سراسر قانون کیفری تابع آن است. امروزه در بحث قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها از اصلی تحت عنوان «قانونی بودن حقوق کیفری» یاد می‌شود که یک اصل مفروغ‌عنه است، یعنی مورد پذیرش تمام نظام‌های کیفری است. این اصل در قانون مجازات اسلامی به‌عنوان یک اصل ضروری شناخته شده و بدین معناست که در حقوق جدید ما، جرم و مجازات بدون قانون وجود ندارد.^۵ ماده ۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ که مقرر داشته است «هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود»، در واقع همان اصل قانونی بودن جرم و مجازات است که قانون‌گذار در مواد ۱۲ و ۱۳ قانون مجازات اسلامی تحت عنوان «قانونی بودن جرایم، مجازات‌ها و دادرسی کیفری»

۴. سیدحسین حسینی، امین حاجی‌وند و علی نباتی، «درآمدی بر روش نگارش مواد عمومی قانون مجازات اسلامی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۷، ۱۰۷ (۱۴۰۰)، ۴۰.

۵. گاستون استفانی، ژرژ لواسور و برنار بولک، حقوق جزای عمومی، جلد اول (تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۳)، ۱۵۰.

به این مهم اشاره نموده است.^۶ وقتی به سابقه این اصل نگاه می‌کنیم، سهم قانون‌گذار در آن زیاد نیست، زیرا به قانون مجازات عمومی قبل از انقلاب برمی‌گردد. حتی حساسیت قانون قبلی در مورد این اصل از قانون جدید بیشتر بوده و با توجه به ملاحظات اساسی، قانون‌گذار راه خود را کامل نبسته و دست خود را باز گذاشته است.^۷ ماده ۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ نیز در تعریفی مشابه مقرر کرده است «هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد جرم محسوب می‌شود.» ماده ۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۱ نیز همان تعریف قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ را پذیرفته بود که مقرر می‌داشت «هر فعل یا ترک فعل که مطابق قانون، قابل مجازات یا مستلزم اقدامات تأمینی و تربیتی باشد، جرم محسوب است و هیچ امری را نمی‌توان جرم دانست؛ مگر آنکه به موجب قانون برای آن مجازات یا اقدامات تأمینی و تربیتی تعیین شده باشد.» سابقه این ماده نیز به قانون مجازات عمومی قبل از انقلاب بازمی‌گردد. به نظر می‌رسد تعریف مقرر در قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ شفاف و واضح بود. در واقع، سابقه تقنینی اصل قانونی بودن جرم و مجازات و موارد مشابه حاکی از آن است که می‌توان از دو راهبرد قانون‌گذار در تقنین قانون کیفری قبل از انقلاب و بعد از انقلاب صحبت نمود. مباحث نظام کیفری ما در بعد تقنین قانون کیفری و بخش کلیات قانون حول محور دو راهبرد «مرتبط با موازین شرعی» و «مرتبط با موازین حکومتی» است. در واقع، راهبرد مرتبط با موازین شرعی در قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ از طریق احاله پذیرش رسمی شده بود. ماده ۱ این قانون مقرر داشته بود «مجازات‌های مصرحه در این قانون از نقطه نظر حفظ انتظامات مملکتی مقرر و در محاکم عدلیه مجری خواهد بود و جرم‌هایی که موافق موازین اسلامی تعقیب و کشف شود، بر طبق حدود و تعزیرات مقرر در شرع مجازات می‌شوند.» همان‌طور که مشاهده می‌گردد، قانون‌گذار راهبرد مرتبط با موازین شرعی را به صورت صریح از طریق احاله به خود شرع در موارد مقرر پیش‌بینی کرده بود.

۶. در خصوص تعریف جرم و اصل قانونی بودن جرم و مجازات از زمان استقرار جمهوری اسلامی ایران و تلاش برای منطبق نمودن قوانین با شرع، دو نظر بین حقوق‌دانان پدید آمده است: بر اساس نظر اول، جرم رفتار مخالف نظم اجتماعی است و ضرورتاً باید در قانون جرم‌انگاری گردد تا مستوجب کیفر باشد. بر اساس نظر دوم، جرم عبارت است از هر رفتار مخالف اوامر و نواهی کتاب و سنت، یا ارتکاب عملی که به تباهی فرد یا جامعه بینجامد و برای هر جرم کیفری مقرر شده است که شارع بدان تصریح کرده و یا اختیار آن را به ولی امر یا قاضی سپرده است. طرفداران هر دو نظریه بر اساس دیدگاه خود قوانین مختلف از جمله دامنه شمول اصل ۱۶۷ قانون اساسی را تفسیر می‌کنند و بر مبنای همین استدلال برخی از وجود یا عدم وجود ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ استقبال می‌کنند یا روی‌گردان هستند. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: فرید محسنی، شرح قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ (تهران: نشر پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۶).

۷. حسینی، حاجی‌وند و نباتی، پیشین، ۱۵.

در قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ شاهد عدم پذیرش موازین مرتبط شرعی از طریق احاله هستیم، چراکه قانون‌گذار کیفری در ماده ۱ خود مقرر داشته بود «قانون مجازات راجع است به تعیین انواع جرایم و مجازات‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی که درباره مجرم اعمال می‌شود.» بعد از انقلاب اسلامی ایران، قانون‌گذار در قانون راجع به مجازات اسلامی ۱۳۶۱ راهبرد مرتبط با موازین شرعی را مورد پذیرش صریح قرار داد. در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ نیز راهبرد مرتبط با موازین شرعی پذیرفته شد و قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نیز بر آن صحنه گذاشت. ماده ۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در این خصوص مقرر داشته است «قانون مجازات اسلامی مشتمل بر جرایم و مجازات‌های حدود، قصاص، دیات و تعزیرات، اقدامات تأمینی و تربیتی، شرایط و موانع مسئولیت کیفری و قواعد حاکم بر آنها است.»

در خصوص راهبردهای مرتبط با موازین حکومتی و عرفی قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ در ماده ۲ با مطرح نمودن بی‌قیدوشرط اصل قانونی بودن جرم و مجازات، راهبرد عرفی و حکومتی را به‌صورت صریح مورد پذیرش قرار داد. این ماده مقرر داشته بود «هیچ عملی را نمی‌توان جرم دانست؛ مگر آنچه به‌موجب قانون جرم شناخته شده باشد.» ماده ۶ قانون مجازات عمومی نیز اصل عطف به ماسبق نشدن قوانین جزایی را به‌صورت کلی مورد پذیرش قرار داده بود که نشان از پذیرش صریح راهبردهای مرتبط با موازین عرفی و حکومتی بود. این ماده مقرر داشته بود «مجازات باید به‌موجب قانونی باشد که قبل از ارتکاب آن عمل مقرر شده باشد و هیچ عملی را نمی‌توان به‌عنوان جرم به‌موجب قانون متأخر مجازات نمود، لیکن اگر بعد از ارتکاب جرم قانونی مقرر شود که مبنی بر تخفیف یا عدم مجازات باشد نسبت به جرم‌های سابق بر وضع آن قانون نیز مؤثر خواهد بود.» در قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ نیز شاهد توسعه راهبردهای مرتبط با موازین عرفی و حکومتی هستیم. ماده ۲ قانون مذکور مقرر داشته بود «هر فعل یا ترک فعل که مطابق قانون قابل مجازات یا مستلزم اقدامات تأمینی یا تربیتی باشد، جرم محسوب است و هیچ امری را نمی‌توان جرم دانست؛ مگر آنکه به‌موجب قانون برای آن مجازات یا اقدامات تأمینی یا تربیتی تعیین شده باشد.» بعد از انقلاب اسلامی ایران شاهد عدم پذیرش راهبرد مرتبط با موازین حکومتی هستیم که در قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۱ جلوه‌گر شده بود؛ اما در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ با پذیرش مجازات بازدارنده شاهد احیای راهبرد مرتبط با موازین حکومتی بودیم. در بخش مواد عمومی، کتاب دوم یعنی کتاب حدود از اصل قانونی بودن جرم و مجازات عدول می‌کند. ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی در این راستا مقرر داشته است «در مورد حدودی که در این

قانون ذکر نشده است، طبق اصل ۱۶۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عمل می‌شود.» گاهی در جهت توجیه این مورد به بحث استثنا متوسل شده و این ماده را به‌عنوان استثنایی بر اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها مطرح می‌کنند. استثنای پذیرد اصل مهم قانونی بودن جرم و مجازات در نتیجه تعدد بخش مواد عمومی است. البته در این خصوص رویکردهای مختلفی وجود دارد. یکی از رویکردهای اتخاذ شده از سوی برخی از حقوق دانان، وسعت‌دهی ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی بر اساس حکمرانی اصل ۱۶۷ قانون اساسی هم در امور مدنی و هم در امور کیفری است.^۸ به نظر می‌رسد که این رویکرد چندان موجه نیست. چراکه با کمی مذاقه و با تأکید بر رویکردی دیگر می‌توان گفت که ماده ۳۷۴ قانون آیین دادرسی کیفری، ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی را نسخ نموده و این ماده دیگر قابل استناد نیست. به موجب ماده ۳۷۴ قانون مزبور «دادگاه پس از اعلام ختم دادرسی با استعانت از خداوند متعال، با تکیه بر شرف و وجدان و با توجه به محتویات پرونده و ادله موجود، در همان جلسه و در صورت عدم امکان در اولین فرصت و حداکثر ظرف یک هفته به انشای رأی مبادرت می‌کند. رأی دادگاه باید مستدل، موجه و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن صادر شده است. تخلف از صدور رأی در مهلت مقرر موجب محکومیت انتظامی تا درجه چهار است.» این در حالی است که قانون‌گذار در ماده ۲۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۷۸ مقرر داشته بود «رأی دادگاه باید مستدل و موجه بوده و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن صادر شده است. دادگاه مکلف است حکم هر قضیه را در قوانین مدون بیابد و اگر قانونی در خصوص مورد نباشد، با استناد به منابع فقهی معتبر یا فتاوی معتبر حکم قضیه را صادر نماید و دادگاه‌ها نمی‌توانند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض یا ابهام قوانین مدون از رسیدگی به شکایات و دعاوی و صدور حکم امتناع ورزند.» از مقایسه مواد یادشده معلوم می‌شود که قانون‌گذار از قاعده استناد به منابع فقهی یا فتاوی معتبر آشکارا روگردان شده است.^۹

۲-۲- راهبردها در قبال اصل عطف به ماسبق نشدن قوانین کیفری

اصل عطف به ماسبق نشدن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اصول شناخته‌شده حقوق کیفری، در واقع مهم‌ترین پیامد اصل قانونی بودن جرم و مجازات است. در ماده ۱۵ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ۱۹۹۶ نیز بدین اصل اشاره شده است. این پیامد علی‌رغم اینکه از پیشرفت‌های حقوق کیفری نوین است و در اصل ۱۶۹ قانون اساسی ایران نیز مطرح شده است، اما در ماده ۱۰ قانون مجازات

۸. غلامحسین الهام و محسن برهانی، درآمدی بر حقوق جزای عمومی، جلد نخست (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۴)، ۳۹.

۹. عباس منصورآبادی، کلیات حقوق جزا (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۷)، ۹۹.

اسلامی، اصل عطف به ماسبق نشدن در قوانین جزایی ماهوی محدود به تعزیرات شده و از این جهت با انتقادات جدی مواجه شده است. در واقع قانون‌گذار با مطرح نمودن این اصل، سعی در محدود نمودن آن داشته و اعمال آن را فقط در تعزیرات مطرح نموده است؛ چراکه اگر این اصل را مطرح نمی‌نمود، به‌صورت کلی در تمامی جرایم قابلیت اعمال داشت. ماده ۱۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در این خصوص مقرر داشته است: «در مقررات و نظامات دولتی مجازات و اقدام تأمینی و تربیتی باید به‌موجب قانونی باشد که قبل از وقوع جرم مقرر شده است و مرتکب هیچ رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل را نمی‌توان به‌موجب قانون مؤخر به مجازات یا اقدامات تأمینی و تربیتی محکوم کرد. لکن چنانچه پس از وقوع جرم، قانونی مبنی بر تخفیف یا عدم اجرای مجازات یا اقدام تأمینی و تربیتی یا از جهاتی مساعدتر به حال مرتکب وضع شود، نسبت به جرایم سابق بر وضع آن قانون تا صدور حکم قطعی، مؤثر است.

هرگاه به‌موجب قانون سابق، حکم قطعی لازم‌الاجرا صادر شده باشد به ترتیب زیر عمل می‌شود:

الف- اگر رفتاری که در گذشته جرم بوده است، به‌موجب قانون لاحق جرم شناخته نشود، حکم قطعی اجرا نمی‌شود و اگر در جریان اجرا باشد اجرای آن موقوف می‌شود. در این موارد و همچنین در موردی که حکم قبلاً اجرا شده است، هیچ‌گونه اثر کیفری بر آن مترتب نیست.

ب- اگر مجازات جرمی به‌موجب قانون لاحق تخفیف یابد، قاضی اجرای احکام موظف است قبل از شروع به اجرا یا در حین اجرا از دادگاه صادرکننده حکم قطعی، اصلاح آن را طبق قانون جدید تقاضا کند. محکوم نیز می‌تواند از دادگاه صادرکننده حکم، تخفیف مجازات را تقاضا نماید. دادگاه صادرکننده حکم با لحاظ قانون لاحق، مجازات قبلی را تخفیف می‌دهد. مقررات این بند در مورد اقدام تأمینی و تربیتی که در مورد اطفال بزهکار اجرا می‌شود، نیز جاری است. در این صورت ولی یا سرپرست وی نیز می‌تواند تخفیف اقدام تأمینی و تربیتی را تقاضا نماید.»

اگر به سابقه تقنینی نگاهی بیندازیم، می‌بینیم که قانون‌گذار رویکرد قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ را دوباره تکرار نموده که الهام‌گرفته از رأی وحدت رویه ۱۳۶۵ بوده است. ماده ۱۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ در این خصوص مقرر می‌داشت «در مقررات و نظامات دولتی، مجازات و اقدامات تأمینی و تربیتی باید به‌موجب قانونی باشد که قبل از وقوع جرم مقرر شده باشد و هیچ فعل و ترک فعل را نمی‌توان به‌عنوان جرم به‌موجب قانون متأخر مجازات نمود. لیکن اگر بعد از وقوع جرم قانونی وضع شود که مبنی بر تخفیف یا عدم مجازات بوده و یا از جهات دیگر مساعدتر به حال مرتکب باشد، نسبت به جرایم سابق بر وضع آن قانون تا صدور حکم قطعی مؤثر خواهد بود. در صورتی که به‌موجب قانون سابق حکم قطعی

لازم‌الاجرا صادر شده باشد به ترتیب زیر عمل خواهد شد:

۱- اگر عملی که در گذشته جرم بوده به‌موجب قانون لاحق جرم شناخته نشود، حکم قطعی اجرا نخواهد شد و اگر در جریان اجرا باشد، موقوف‌الاجرا خواهد ماند و در این دو مورد و همچنین در موردی که حکم قبلاً اجرا شده باشد، هیچ‌گونه اثر کیفری بر آن مترتب نخواهد بود. این مقررات در مورد قوانینی که برای مدت معین و موارد خاصی وضع گردیده است اعمال نمی‌گردد.

۲- اگر مجازات جرمی به‌موجب قانون لاحق تخفیف یابد، محکوم‌علیه می‌تواند تقاضای تخفیف مجازات تعیین‌شده را بنماید و دادگاه صادرکننده حکم و یا دادگاه جانشین با لحاظ قانون لاحق مجازات قبلی را تخفیف خواهد داد.

۳- اگر مجازات جرمی به‌موجب قانون لاحق به اقدام تأمینی و تربیتی تبدیل گردد، فقط همین اقدامات مورد حکم قرار خواهد گرفت.»

این موضع در قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۱ تقریباً همان موضع قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ بود که در ماده ۶ خود مقرر می‌داشت «مجازات و اقدامات تأمینی و تربیتی باید به‌موجب قانونی باشد که قبل از وقوع جرم مقرر شده باشد و هیچ فعل یا ترک فعل را نمی‌توان به‌عنوان جرم به‌موجب قانون متأخر مجازات نمود. لیکن اگر بعد از وقوع جرم قانونی وضع شود که مبنی بر تخفیف یا عدم مجازات بوده و یا از جهات دیگر مساعدتر به حال مرتکب باشد، نسبت به جرایم سابق بر وضع آن قانون تا صدور حکم قطعی مؤثر خواهد بود. در صورتی که به‌موجب قانون سابق حکم قطعی و لازم‌الاجرا صادر شده باشد به ترتیب زیر عمل خواهد شد.

۱- اگر عملی که در گذشته جرم بوده به‌موجب قانون لاحق جرم شناخته نشود، حکم قطعی اجرا نخواهد شد و اگر در جریان اجرا باشد، موقوف‌الاجرا خواهد ماند و در این دو مورد و همچنین در موردی که حکم قبلاً اجرا شده باشد، هیچ‌گونه اثر کیفری بر آن مترتب نخواهد بود. این مقررات در مورد قوانینی که برای مدت معین و موارد خاصی وضع گردیده است اعمال نمی‌گردد.

۲- اگر قانون لاحق مبنی بر تخفیف مجازات باشد محکوم‌علیه می‌تواند نسبت به آن حکم تقاضای اعاده دادرسی کند و به هر حال حکم مجازات ثانوی نباید از حکم اولی شدیدتر باشد.»

با بررسی سابقه تقنینی مشخص می‌گردد که اصل عطف به ماسبق نشدن قوانین جزایی در خصوص حدود و قصاص و دیات جاری نیست و مبنای چنین استدلالی نیز رأی وحدت رویه سال ۱۳۶۵ بوده که با توجه به اینکه چنین مجازات‌هایی را دارای مبنای شرعی و غیرقابل تغییر دانسته، از این اصل مستثنا شده است. در قوانین جزایی شکلی نیز ماده ۱۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ جاری است که محل

بحث جدی نیست و صرفاً به ذکر ماده اکتفا می‌گردد: «قوانین زیر نسبت به جرایم سابق بر وضع قانون، فوراً اجرا می‌شود:

الف- قوانین مربوط به تشکیلات قضایی و صلاحیت؛ ب- قوانین مربوط به ادله اثبات دعوی تا پیش از اجرای حکم؛ پ- قوانین مربوط به شیوه دادرسی؛ ت- قوانین مربوط به مرور زمان؛ تبصره - در صورتی که در مورد بند (ب) حکم قطعی صادر شده باشد، پرونده برای بررسی به دادگاه صادرکننده حکم قطعی ارسال می‌شود.»

لازم به ذکر است این ماده دارای سابقه تقنینی نبوده و از نوآوری‌های قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است و از قانون مجازات فرانسه اقتباس شده است.

تعدد در دلالت مفاهیم و قواعد کلی یعنی قاعده واحد با نام واحد، مفهوم و دلالت متنوع داشته باشد. به‌عنوان مثال می‌توان به مفهوم قاعده عطف به ماسبق نشدن در حقوق کیفری اشاره کرد. مقتضای این قاعده این است که اثر قانون نسبت به آینده است و قانون نسبت به ماقبل خود اثر ندارد.^{۱۰} مع الوصف تا سال ۱۳۶۵ قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین کیفری به‌طور مطلق در حقوق ایران پذیرفته شده بود. زیرا ماده ۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ مقرر نمود «مجازات و اقدامات تأمینی و تربیتی باید به‌موجب قانونی باشد که قبل از وقوع جرم مقرر شده باشد» و به‌واسطه اطلاق کلمه مجازات، کلیه مجازات‌ها اعم از حدود، قصاص، دیات و تعزیرات را در برمی‌گرفت؛ اما در سال ۱۳۶۵ دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه ۴۵- ۱۳۶۵/۱۰/۲۵ مقرر نمود «ماده ۶ قانون مجازات اسلامی منصرف از قوانین و احکام الهی از جمله راجع به قصاص می‌باشد». در سال ۱۳۷۰ نیز مقنن کیفری در ماده ۱۱ قانون مجازات اسلامی قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین را تنها ناظر بر «مقررات و نظامات دولتی» دانست.^{۱۱} لذا این قاعده می‌تواند در بردارنده دو مفهوم باشد، در یک مفهوم که در حقوق کیفری اسلام رعایت می‌شود، این قاعده تنها در مورد «مقررات و نظامات دولتی» حاکم است؛ اما در حقوق عرفی، مفهوم این قاعده به‌طور مطلق تمام جرایم را شامل می‌شود. به همین دلیل قانون‌گذار در راستای تفکیک بین مفاهیم مذکور، در ماده ۱۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین کیفری را در قانون مجازات پیش‌بینی نموده است؛ بنابراین در موردی که بحث تعدد دلالت

۱۰. سیدحسین حسینی و میثم غلامی، «ضرورت یا عدم ضرورت پیش‌بینی اصول و قواعد کلی حقوق کیفری در قوانین جزایی (مطالعه موردی قاعده درآ در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)»، *فقه و اصول*، ۵۳، ۳ (۱۴۰۰)، ۵۴.

۱۱. احمد مرادخانی و دیگران، «بررسی فقهی و حقوقی قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین با تأکید بر مقوله قصاص»، *مطالعات فقهی و فلسفی*، ۲، ۸ (۱۳۹۰)، ۷-۲۴.

مفاهیم و قواعد کلی مطرح می‌شود، قانون‌گذار برای بیان مقصود مورد نظر خود آن قاعده را به شیوه مطلوب و مدنظر خود در قانون پیش‌بینی می‌نماید تا دامنه قاعده مطابق صلاحدید تعیین گردد. قاعده عطف به ماسبق نشدن نیز به دلیل تأثیر حقوق شرعی و اسلامی، دلالت آن محدود به مقررات و نظامات دولتی شده است ولی بهتر است در اینجا راهبرد عرفی یا حکومتی حاکم باشد و مطلق جرایم را در برگیرد.

۲-۳- راهبردها در خصوص مجازات‌های بازدارنده سابق

ماده ۱۸ قانون مجازات اسلامی در تعریف تعزیر مقرر نموده است «تعزیر مجازاتی است که مشمول عنوان حد، قصاص یا دیه نیست و به موجب قانون در موارد ارتکاب محرمات شرعی یا نقض مقررات حکومتی تعیین و اعمال می‌گردد. نوع، مقدار، کیفیت اجرا و مقررات مربوط به تخفیف، تعلیق، سقوط و سایر احکام تعزیر به موجب قانون تعیین می‌شود. دادگاه در صدور حکم تعزیری، با رعایت مقررات قانونی، موارد زیر را مورد توجه قرار می‌دهد:

الف- انگیزه مرتکب و وضعیت ذهنی و روانی وی حین ارتکاب جرم

ب- شیوه ارتکاب جرم، گستره نقض وظیفه و نتایج زیان‌بار آن

پ- اقدامات مرتکب پس از ارتکاب جرم

ت- سوابق و وضعیت فردی، خانوادگی و اجتماعی مرتکب و تأثیر تعزیر بر وی.»

قانون‌گذار با وضع این ماده و مطرح نمودن محرمات شرعی به نظر مفاد مواد ۱۶ و ۱۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ را در هم ادغام نموده است.

ماده ۱۶- تعزیر، تأدیب و یا عقوبتی است که نوع و مقدار آن در شرع تعیین نشده و به نظر حاکم واگذار شده است؛ از قبیل حبس و جزای نقدی و شلاق که میزان شلاق بایستی از مقدار حد کمتر باشد.

ماده ۱۷- مجازات بازدارنده، تأدیب یا عقوبتی است که از طرف حکومت به منظور حفظ نظم و مراعات مصلحت اجتماع در قبال تخلف از مقررات و نظامات حکومتی تعیین می‌گردد؛ از قبیل حبس، جزای نقدی، تعطیل محل کسب، لغو پروانه و محرومیت از حقوق اجتماعی و اقامت در نقطه یا نقاط معین و منع از اقامت در نقطه یا نقاط معین و مانند آن.»

به نظر می‌رسد قانون‌گذار با مطرح کردن تعزیرات منصوص شرعی در جهت توسعه راهبرد مرتبط با موازین شرعی، مجازات‌های تعزیری را در دو قسم مطرح نموده است:

الف) تعزیرات از نوع محرمات شرعی (منصوص شرعی)

ب) تعزیرات از نوع نقض مقررات حکومتی

تبصره ۲ ماده ۱۱۵ قانون مجازات اسلامی در این خصوص مقرر داشته است «اطلاق مقررات این ماده و همچنین بند (ب) ماده (۷) و بندهای (الف) و (ب) ماده (۸) و مواد (۲۸)، (۳۹)، (۴۰)، (۴۵)، (۴۶)، (۹۲)، (۹۳) و (۱۰۵) این قانون شامل تعزیرات منصوص شرعی نمی‌شود.» معلوم نیست چرا قانون‌گذار چنین رویکردی را در قبال این دسته از تعزیرات در نظر گرفته است و شاید بتوان همان توسعه راهبردهای مرتبط با موازین شرعی را عنوان نمود.

البته لازم به ذکر است بسیاری از فقهای معاصر چنین تقسیم‌بندی را در خصوص تعزیرات به منصوص و غیرمنصوص نمی‌پذیرند.^{۱۲} در نتیجه ایرادهای شرعی شورای نگهبان بر لایحه مجازات اسلامی، عملاً یک نوع مجازات به‌عنوان «تعزیر منصوص شرعی» وارد نظام حقوق کیفری ایران شد که بر اساس تبصره ۲ ماده ۱۱۵ از بسیاری از نهادهای موجود در قانون مستثنا گردیده است.^{۱۳}

در سال‌های متمادی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در هیچ یک از قوانین کیفری، خبری از تعزیر منصوص شرعی نبوده و در عین حال تأسیساتی مانند تعلیق، تخفیف، آزادی مشروط و سایر نهادهای مناسب به حال متهم و محکوم نیز بدون طرح هیچ اشکالی نه از سوی شورای نگهبان و نه از سوی فقهای متقدم به تمامی تعزیرات تسری یافته بود. چه مشکلی پدیدار گشت که به یک‌باره شورای نگهبان متوجه این خلأ آشکار شد و با تأکید ورود این مجازات‌ها به قانون، اشکالات متعددی به قانون وارد نموده است.^{۱۴} یکی از ایرادات وارده به تبصره ۲ ماده ۱۱۵ قانون مجازات اسلامی این است که در جرایم حدی که بر اساس ماده ۱۱۴ قانون مجازات، توبه مرتکب در صور مطرح‌شده قابل پذیرش است، در حالی که در تعزیرات منصوص شرعی که مجازات‌هایی خفیف‌تر از مجازات‌های حدی تلقی می‌شوند، به طریق اولی باید به سقوط مجازات در آنها نظر داد.^{۱۵}

در یک مورد دیگر که شامل نقض غرض از سوی قانون‌گذار هستیم، بحث استثنای ماده ۹۴ قانون مجازات اسلامی است که در تبصره ۲ ماده ۱۱۵ طرح شده است.^{۱۶} ماده ۹۴ مقرر داشته است «دادگاه

۱۲. در این خصوص نک به مقالاتی از رحیم نوبهار، مجله تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی تهران.

۱۳. محسن برهانی و مریم نادری فرد، «تعزیرات منصوص شرعی، مفهوم فقهی و مصادیق قانونی»، پژوهش حقوق کیفری، ۳، ۱۰ (۱۳۹۴)، ۸۹.

۱۴. همان، ۱۰۸.

۱۵. محمد ابراهیم شمس ناتری و همکاران، قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۶)، ۲۸۴.

۱۶. عبدالعلی توجهی، آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (تهران: انتشارات پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۶)، ۱۶۵.

می‌تواند در مورد تمام جرایم تعزیری ارتكابی توسط نوجوانان، صدور حکم را به تعویق اندازد یا اجرای مجازات را معلق کند.» تحت تأثیر یافته‌های جرم‌شناسی برچسب‌زنی یا تعامل گرا، حقوق کیفری نوجوانان به صورت مدارامدار به منصفه ظهور رسیده که علت جرم‌شناختی آن هم ریشه در جرم‌شناسی برچسب‌زنی دارد و هم مبتنی بر یافته‌های جرم‌شناسی پیشگیری رشدمدار است. این مهم در ماده ۹۴ متجلی شده است؛ اما از سویی متأسفانه شامل رد و استثنایپذیری بی‌دلیل این حمایت از سوی قانون‌گذار به موجب تبصره ۲ ماده ۱۱۵ هستیم که در واقع نوعی نقض غرض است؛ چراکه غرض از تعویق صدور حکم و اجرای مجازات تحت تأثیر آموزه‌های جرم‌شناختی و حقوق بشری، توسل حداقلی به نظام قضایی در خصوص اطفال و نوجوانان و وارد کردن حداقلی این دسته به چرخه کیفری است؛^{۱۷} و این از مشکلات تلفیق دو راهبرد بدون در نظر گرفتن روح راهبرد عرفی است.

به صورت خلاصه، می‌توان شیوه‌های گفتار دوم و سوم را به شکل زیر بیان نمود:

۱۷. حسینی، حاجی‌وند و نباتی، پیشین، ۴۴.

۳- شیوه‌های سیاست کیفری در بحث مسئولیت کیفری نابالغ یا طفل

تحول بزهکاری کودکان و نوجوانان از نظر سن^{۱۸} و جنسیت مرتکبان، نوع جرایم ارتكابی و استفاده از خشونت و باند برای ارتكاب جرم خود از منظر جرم‌شناسی رویداد بزرگی در دهه‌های اخیر است که به نوبه خود زمینه افتراقی‌سازی سیاست جنایی را در این زمینه توجیه می‌کند.^{۱۹} سیاست جنایی افتراقی در قبال اطفال بزهکار که از واقعیت‌های جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و جرم‌شناختی کودک و نوجوانی نشئت گرفته است، امروزه در قواعد و مقررات بین‌المللی (قواعد پکن، رهنمودهای ریاض، کنوانسیون حقوق کودک و ...) و قوانین و مقررات داخلی کشورها مورد توجه قرار گرفته است.^{۲۰}

ماده ۳۴ قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ با تقسیم‌بندی اطفال به ممیز و غیرممیز، اطفال غیرممیز را فاقد مسئولیت کیفری معرفی کرد.^{۲۱} این مواد به‌موجب ماده ۳۱ قانون تشکیل دادگاه اطفال بزهکار مصوب ۱۳۳۸ منسوخ گردید و تابع قانون مذکور شد. قانون مزبور با استفاده از دانش‌های مختلف روان‌شناسی و بر مبنای قوانین کیفری فرانسه، طبقه‌بندی سه‌گانه‌ای از اطفال و نوجوانان ارائه داده بود. به‌موجب ماده ۴ قانون مذکور، اطفال تا ۶ سال تمام قابل تعقیب کیفری نبودند و صغیر غیرممیز نامیده شده بودند. به‌موجب ماده ۱۷ برای اطفال با سن ۶ تا ۱۲ سال تمام، اقدامات تربیتی و اصلاحی و برای اطفال ۱۲ تا ۱۸ سال تمام، تدابیر متفاوتی معین شده بود. یک سال بعد یعنی در سال ۱۳۳۹ قانون اقدامات تأمینی به تصویب رسید که تدابیری را به‌صورت مستقل مورد پیش‌بینی قرار داد. ماده ۳ قانون مزبور مقرر داشته بود «اقدامات تأمینی سالب آزادی به قرار ذیل می‌باشد:

۱) نگاهداری مجرمین مجنون و مختل‌المشاعر در تیمارستان مجرمین؛ ۲) نگاهداری مجرمین به عادت در تبعیدگاه؛ ۳) نگاهداری مجرمین بیکار و ولگرد در کارگاه‌های کشاورزی و صنعتی؛ ۴) نگاهداری مجرمین معتاد به استعمال الکل و مواد مخدره؛ ۵) نگاهداری اطفال در کانون اصلاح

۱۸. در میان فقهای امامیه، دو قول مشهور و غیرمشهور در باب سن بلوغ وجود دارد. دیدگاه غیرمشهور بر خلاف قول مشهور، با توجه به آثار مهم و غیرقابل اغماض سن بلوغ بر ابعاد زندگی افراد جامعه، از موضوعیت‌گرایی در این مسئله اجتناب کرده و قائل به تعدیل و توسعه کمی آن است. برای مطالعه بیشتر نک: حسنعلی مؤذن زادگان، هادی گوهری بندپی و محمدحسن مالدار، «بازخوانی تحلیلی - انتقادی قول غیرمشهور فقهای امامیه در باب بلوغ کیفری در جهان معاصر»، پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، ۱۱، ۲۱ (۱۴۰۲)، ۳۳-۶۰.

۱۹. علی حسین نجفی ابرندآبادی، درباره افتراقی شدن سیاست جنایی، دیپاچه در: درآمدی بر سیاست جنایی، نوشته کریستین لازرژ، چاپ چهارم (تهران: میزان، ۱۳۹۱)، ۱۶.

۲۰. همانجا

۲۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: باقر شاملو، عدالت کیفری و اطفال (تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۱)

و تربیت اطفال».

قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ نیز تقسیم‌بندی قبلی را حفظ و برای آنها مجازات‌های متناسبی تعیین کرده بود. بعد از انقلاب اسلامی ایران، قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۱ نیز طبقه‌بندی قبل از انقلاب را که مبتنی بر تعامل حقوق و سایر رشته‌های علمی بود، نادیده گرفته و در ماده ۲۶ مقرر داشته بود «اطفال در صورت ارتکاب جرم مبری از مسئولیت کیفری هستند و تربیت آنان به نظر دادگاه به عهده سرپرست اطفال و عندالافتضا قانون اصلاح و تربیت اطفال می‌باشد.»

ماده ۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ نیز ضمن پذیرش راهبرد مرتبط با موازین شرعی مقرر کرده بود «اطفال در صورت ارتکاب جرم مبری از مسئولیت کیفری هستند و تربیت آنان با نظر دادگاه به عهده سرپرست اطفال و عندالافتضا قانون اصلاح و تربیت اطفال می‌باشد.»

قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ یکی از فصل‌های تقنینی خود عنوان بالا نام‌گذاری کرده است و از اطفال و نوجوانان سخن به میان آورده، در حالی که به هنگام صحبت از موانع مسئولیت کیفری، در ماده ۱۴۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از نابالغ صحبت نموده است.

ماده ۳۳ قانون مجازات عمومی ۱۳۵۲ نیز از طفل صحبت و تکلیف آن را با بندهای مشخص و همسو با اسناد جهانی تعیین نموده بود.^{۲۲} در واقع قانون‌گذار در دو نقطه مکانی تقنینی از دو راهبرد

۲۲. البته ناگفته نماند در بعد سیاست کیفری شکلی، توسعه راهبرد مرتبط با موازین حکومتی و همسویی با اسناد بین‌المللی بیشتر است. در فرایند رسیدگی به پرونده‌های اطفال و نوجوانان و تعیین صلاحیت دادگاه سن مسئولیت کیفری از اهمیت بالایی برخوردار است. ماده ۱ کنوانسیون حقوق کودک سن ۱۸ سال را معیاری برای سن مسئولیت کیفری قرار داده است. این رویکرد نیز مورد توجه در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و قانون حمایت از کودکان بوده است و نظام حقوقی ایران به‌نوعی در راستای هماهنگی با کنوانسیون حقوق کودک، سن ۱۸ سال تمام شمسی را معیار قرار داده است. با این حال در برخی مواد با آوردن میزان سن بر اساس سال قمری و سن بلوغ در خصوص حدود و قصاص از مفاد ماده ۱ کنوانسیون عدول نموده است.

اعمال مجازات‌های اعدام و حبس ابد از منظر ماده ۳۸ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ در رابطه با اطفال و نوجوانان ممنوع است؛ اما در نظام قضایی ایران با توجه به موازین فقهی در خصوص افراد بالغ زیر ۱۸ سال که پرونده آنها بر اساس ماده ۳۱۵ ق.آ.د.ک در دادگاه کیفری یک ویژه نوجوانان رسیدگی می‌شود، چنین منعی وجود ندارد. هرچند قانون‌گذار در ماده ۹۱ ق.م.ا.م. مصوب ۱۳۹۲ مقررات ویژه‌ای در خصوص افراد بالغ زیر ۱۸ سال وضع نموده است؛ اما هنوز امکان مجازات اعدام، سنگسار و حبس ابد در خصوص دختران ۹ تا ۱۸ سال و پسران ۱۵ تا ۱۸ سال قمری وجود دارد.

در بند دوم و سوم ماده ۴۰ کنوانسیون مذکور به لزوم تشکیل دادگاه‌های اختصاصی برای رسیدگی به جرایم اطفال اشاره شده است؛ اما قانون‌گذار ایران، با توجه به لزوم دادگاه‌های اختصاصی قیدشده در تبصره یک ماده ۳۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ که مقرر داشته تخصصی بودن بعضی از شعب دادگاه‌های اطفال و نوجوانان مانع از ارجاع سایر پرونده‌ها به آن شعب نیست، با مقررات کنوانسیون همسو نیست؛ بنابراین می‌توان گفت که هنوز دادگاه‌های اطفال

مختلف شرعی و حکومتی استفاده نموده است. در جایگاهی که از واژه طفل استفاده می‌نماید از راهبرد مرتبط با موازین حکومتی و در جایگاه بیان واژه نابالغ از راهبرد مرتبط با موازین شرعی استفاده نموده است که این راهبرد دوگانه نشان‌دهنده سردرگمی تقنینی قانون‌گذار و اختلافات بسیاری از سوی حقوق‌دانان است. این رویکرد بسیار عجیب قانون‌گذار در خصوص حدود نیز قابل تأمل است که چرا قانون‌گذار نسبت به این دسته از جرایم حساسیت خاصی دارد، در حالی که ما بیش از ۱۰۰۰ جرم تعزیری داریم؟ این موضوع نشان‌دهنده توسعه راهبردهای مرتبط با موازین شرعی است. تبصره ۲ ماده ۸۸ قانون مجازات اسلامی در این خصوص مقرر داشته است: «هرگاه نابالغ مرتکب یکی از جرایم موجب حد یا قصاص گردد، در صورتی که از دوازده تا پانزده سال قمری داشته باشد به یکی از اقدامات مقرر در بندهای (ت) و یا (ث) محکوم می‌شود و در غیر این صورت یکی از اقدامات مقرر در بندهای (الف) تا (پ) این ماده در مورد آنها اتخاذ می‌گردد.»

در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، قانون‌گذار با توسعه راهبرد مرتبط با موازین شرعی مقرر داشته است: «در جرایم موجب حد یا قصاص هرگاه افراد بالغ کمتر از هجده سال، ماهیت جرم انجام‌شده و یا حرمت آن را درک نکنند و یا در رشد و کمال عقل آنان شبهه وجود داشته باشد، حسب مورد با توجه به سن آنها به مجازات‌های پیش‌بینی‌شده در این فصل محکوم می‌شوند.»^{۳۳}

و نوجوانان و دادرسی ویژه نوجوانان در نظام قضایی ایران اختصاصی نشده‌اند و طبق تبصره ماده ۳۱۵ ق.آ.د.ک ارجاع پرونده‌های بزرگسالان نیز به این دادگاه‌ها و دادرسی‌ها امکان‌پذیر است. بدیهی است که اختصاصی بودن شعب دادگاه‌های اطفال مزیت‌های بسیاری در روند رسیدگی به این نوع از پرونده‌ها دارد که از جمله مهم‌ترین آنها ارتباط تمام‌وقت قضات با پرونده‌های اطفال و آشنایی کامل با جزئیات این نوع از پرونده‌ها است. گزینش قضات با تخصص حقوق جزا و جرم‌شناسی و با گرایش اطفال و نوجوانان است با توجه به تأکیدات کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ و قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ در نظام قضایی ایران مشاهده نمی‌شود، اگرچه رگه‌هایی از توجه به این بحث بر اساس ماده ۴۰۹ قانون آیین دادرسی کیفری قابل استخراج است، اما به‌صورت بنیادین و صریح مورد اشاره قرار نگرفته است.

۳۳. ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ تحویلی جدی و مؤثری در نحوه واکنش کیفری و برخورد مناسب با جرایم مستوجب حد یا قصاص نوجوانان بالغ زیر هجده سال به وجود آورده است. به‌موجب حکم مقرر در این ماده: «در جرایم موجب حد یا قصاص هرگاه افراد بالغ کمتر از هجده سال ماهیت جرم انجام‌شده و یا حرمت آن را درک نکنند و یا در رشد و کمال عقل آنان شبهه وجود داشته باشد، حسب مورد با توجه به سن آنها به مجازات‌های پیش‌بینی‌شده در این فصل محکوم می‌شوند.» لیکن اینک معیارهای مشخصی برای احراز عدم درک ماهیت جرم انجام‌شده و یا حرمت آن و شبهه در رشد و کمال عقل نوجوانان تعیین نگردیده، باعث به وجود آمدن اختلاف‌نظرهای متعدد و چالش‌برانگیز در روبه قضایی حاکم شده که می‌تواند ناشی از تصمیمات و اظهارنظرهای متفاوت و متناقض کارشناسان پزشکی قانونی و قضات رسیدگی‌کننده به این‌گونه جرایم نوجوانان و گرایش‌های ذهنی آنها در جریان دادرسی باشد؛ بنابراین با توجه به چالش‌های

البته لازم به ذکر است، در خصوص سن بلوغ شرعی در میان فقها اختلاف نظرها زیاد است.^{۲۴} علاوه بر اینکه سن مسئولیت کیفری نباید معادل با سن بلوغ انگاشته شود، با وجود اختلاف میان فقها به نظر می‌رسد که قانون‌گذار یک راهبرد شرعی اختلاف‌برانگیز را در این خصوص برگزیده که مورد قبول حقوق‌دانان نیست و در میان خود فقها نیز بحث‌برانگیز است. در واقع مشکل اصلی در این بحث، عدم توجه به «راهبرد مکان‌یابی مقررات کیفری فقه» است.

مباحث فقه اغلب در چهار گروه «عبادات»، «معاملات»، «ایقاعات» و «احکام و سیاسات» دسته‌بندی شده‌اند. مقررات جزایی در دسته «احکام و سیاسات» قرار گرفته‌اند. حتی کسانی که باب‌های فقهی را به گونه‌ای دیگر دسته‌بندی کرده‌اند مباحث جزایی را زیر عنوان عبادات قرار نداده‌اند. با این حال در عمل، با مقررات جزایی اسلام به نوعی همچون مباحث تعبدی، توقیفی و تغییرنابردار رفتار شده است. این مقاله با توجه به جایگاه مباحث جزایی از یک سو و تحلیل طبع و ماهیت بسیاری از آنها از سوی دیگر نشان می‌دهد که مباحث فقه جزایی را نمی‌توان یکسره در شمار مباحث تعبدی و توقیفی قلمداد کرد. اگر احکام ناظر به بیان حرمت و جرم‌انگاری برخی اعمال در شمار مسائل توقیفی باشد، مسائل مربوط به چندوچون کیفر که نوعی واکنش اجتماعی به جرم است در شمار مسائل عبادی و رازمند نیستند و در نتیجه از تغییر و تحول‌های عقلایی که در شرع مقدس از آنها صریحاً یا ضمناً نهی نشده باشد، اثر می‌پذیرند.^{۲۵}

نتیجه‌گیری

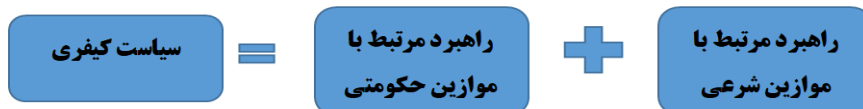
قانون‌گذار کیفری در هر برهه‌ای از قانون‌گذاری از دو راهبرد استفاده نموده است: راهبرد نخست، مرتبط با موازین شرعی و راهبرد دوم، مرتبط با موازین حکومتی یا عرفی است و علی‌رغم آگاهی از افتراق‌ها و

مورد اشاره مناسب است به منظور ایجاد روبه قضایی واحد و جلوگیری از صدور احکام متهاافت و متناقض و سلیقه‌ای در این خصوص، سن مشخصی به‌عنوان سن مسئولیت کیفری در این گونه جرایم تعیین شود تا همسو با مقررات بین‌المللی با این نوع از جرایم نوجوانان زیر هجده سال برخورد گردد. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: مصطفی باقری، حسن عالی‌پور و مهدی فضلی، «چالش‌های ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در روبه قضایی»، تحقیقات حقوقی، ۲۶، ۱۰۴ (۱۴۰۱)، ۲۹۲-۳۱۰.

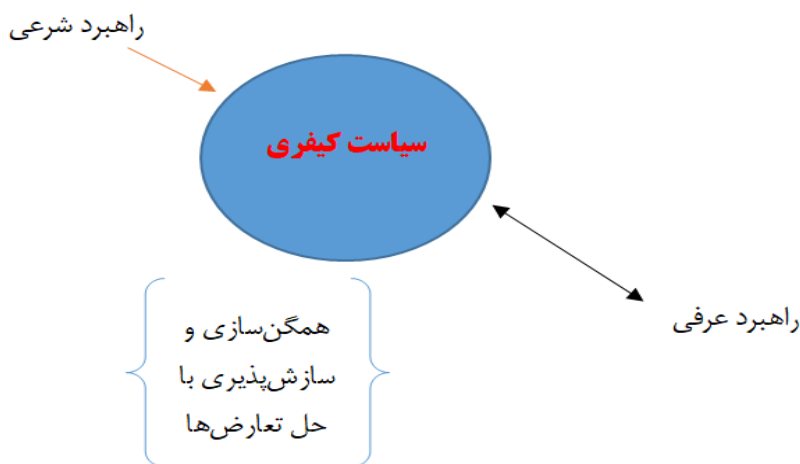
۲۴. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: رحیم نوبهار، «سن و مسئولیت کیفری: بازخوانی نظریه مشهور فقهای امامیه»، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۳، ۱۳۹۱، ۱۶۱-۱۸۵؛ همچنین حسین آقایی جنت‌مکان، حقوق کیفری عمومی، جلد دوم، (تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۷)

۲۵. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: رحیم نوبهار، «مکان‌یابی مقررات کیفری در فقه و پیامدهای روش شناختی آن»، تحقیقات حقوقی، ۲۲، ۸۵ (۱۳۹۸)، ۱۶۹-۱۹۴.

تفاوت‌های بنیادین، این دو راهبرد را همواره جزء اصول لاینفک سیاست کیفری تلقی کرده است.

سیاست‌گذار کیفری ایران نیز همواره این دو راهبرد را مورد توجه قرار داده و تنها سهم این دو تغییر پیدا کرده است. پس تفاوت در سهم راهبردها و نقطه اشتراک در حفظ آنها است. این دو راهبرد دشمن همدیگر نبوده، بلکه در ظاهر رقیب هستند؛ اما فی‌نفسه قانون‌گذار کیفری چه راهبرد شرعی چه راهبرد عرفی را حفظ می‌کند. گاهی تعامل در کثرت است و گاهی یک جز می‌شوند. این دو راهبرد با گذر زمان می‌توانند به نفع تکمیلی بودن گونه‌ها به هم ملحق شوند و به عبارت اصلی «همگن» شوند. سیاست کیفری ایران برآیند تعامل این دو راهبرد است و همانند دایره‌ای است که قانون آن سیاست کیفری و پیرامون آن دو راهبرد مذکور است که نقطه مشترکشان شکل‌گیری سیاست کیفری است. سیاست کیفری نیز با هدف حفظ دو راهبرد اقدام به قانون‌گذاری در هر برهه‌ای از زمان می‌کند و قانون‌گذار کیفری می‌تواند با به حداقل رساندن اختلافات بین دو راهبرد گامی مهم در جهت همگن‌سازی بین دو راهبرد بردارد که فایده این مهم خروج از بن‌بست‌های تقنینی است، به عبارت دیگر، حاکمیت راهبرد عرفی یا حکومتی زمانی که ریشه عرفی یا حکومتی در تقنین وجود دارد قطعی است و راهبرد شرعی نباید باعث غلبه بر راهبرد عرفی گردد.

فهرست منابع

- آقایی جنت‌مکان، حسین. حقوق کیفری عمومی، جلد دوم. تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۷.
- استفانی، گاستون، ژرژ لوسور و برنار بولک. حقوق جزای عمومی، جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۳.
- الهام، غلامحسین و محسن برهانی. درآمدی بر حقوق جزای عمومی، جلد نخست. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۴.
- باقری، مصطفی، حسن عالی‌پور و مهدی فضلی. «چالش‌های ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در رویه قضایی». تحقیقات حقوقی، ۲۶، ۱۰۴ (۱۴۰۱)، ۲۹۲-۳۱۰. Doi/10.52547: jlr2023.230168.2425.
- برهانی، محسن و مریم نادری‌فرد. «تغزیرات منصوص شرعی، مفهوم فقهی و مصادیق قانونی». پژوهش حقوق کیفری، ۳، ۱۰ (۱۳۹۴)، ۸۹-۱۱۲.
- توجهی، عبدالعلی. آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. تهران: انتشارات پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۶.
- حسینی، سیدحسین، امین حاجی‌وند و علی نباتی. «درآمدی بر روش نگارش مواد عمومی قانون مجازات اسلامی». روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۷، ۱۰۷ (۱۴۰۰)، ۳۵-۴۸. Doi/10.30471: mssh2020.6857.2091.
- حسینی، سیدحسین و میثم غلامی. «ضرورت یا عدم ضرورت پیش‌بینی اصول و قواعد کلی حقوق کیفری در قوانین جزایی (مطالعه موردی قاعده درأ در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)». فقه و اصول، ۵۳، ۳ (۱۴۰۰)، ۷۰-۴۹. <https://doi.org/10.22067/jfu.v53i3.84751>
- رودلف، پیترو. جرم و مجازات در حقوق اسلام. مترجم عبدالرضا جوان جعفری و محمدجواد ساداتی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۹.
- شاملو، باقر و مصطفی پاک‌نیت. «اصول‌گرایی حقوقی، بستری برای تولد عدالت کیفری». تحقیقات حقوقی، ۱۶، ۶۴ (۱۳۹۲)، ۳۷-۶۳.
- شاملو، باقر. عدالت کیفری و اطفال. تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۱.
- شمس‌ناتری، محمد ابراهیم و همکاران. قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۶.
- شیری، عباس. «سیاست‌گذاری جنایی از کنترل درونی تا کنترل بیرونی جرم». سیاست‌گذاری عمومی، ۴، ۳ (۱۳۹۷)، ۱۰۳-۱۲۱. Doi/10.22059: ppolicy2018.68429.
- محسنی، فرید. شرح قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. تهران: نشر پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۶.
- مرادخانی، احمد، سیدمسیح حسینی، سیدمحمد مهدی احمدی و علیرضا عسگری. «بررسی فقهی و حقوقی قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین با تأکید بر مقوله قصاص». مطالعات فقهی و فلسفی، ۲، ۸ (۱۳۹۰)، ۷-۲۴.
- ملک‌محمدی، حمیدرضا. «بررسی تأثیرات سیاست اجتماعی بر پدیده جرم». فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی، ۳، ۳ (۱۳۹۶)، ۱۷۹-۱۸۶. Doi/10.22059: ppolicy2017.64178.
- منصورآبادی، عباس. کلیات حقوق جزا. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۷.
- مؤذن زادگان، حسنعلی، هادی گوهری بندپی و محمدحسن مالدار. «بازخوانی تحلیلی - انتقادی قول غیرمشهور فقهای امامیه در باب بلوغ کیفری در جهان معاصر». پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، ۱۱،

Doi/10.22034:jclc2021.276877.1476.

- نجفی ابرندآبادی، علی حسین. درباره افتراقی شدن سیاست جنایی. دیپاچه در: درآمدی بر سیاست جنایی. نوشته کریستین لازرژ. چاپ چهارم. تهران: میزان، ۱۳۹۲.
- نوبهار، رحیم. «سن و مسئولیت کیفری؛ بازخوانی نظریه مشهور فقهای امامیه». پژوهشنامه حقوق کیفری، ۳، ۲ (۱۳۹۱)، ۱۶۱-۱۸۵.
- نوبهار، رحیم. «مکان‌یابی مقررات کیفری در فقه و پیامدهای روش‌شناختی آن». تحقیقات حقوقی، ۲۲، ۸۵ (۱۳۹۸)، ۱۶۹-۱۹۴.

Doi/10.29252:lawresearch22.85.169.

This Page Intentionally Left Blank